

Алдешов С.Е.,* Бүркіт Ә.Қ.,¹ Ишматов Ш.У.²

¹п.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент қаласы, Қазақстан

¹аға оқушы М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент қаласы, Қазақстан

²дене тәрбиесі пәнінің мұғалімі, №90 жалпы орта мектебі, Шымкент қаласы, Қазақстан.

АТҚА МІНУ МӘДЕНИЕТІ

Автор корреспондент: aldeshov_s@mail.ru

Түйін: Атқа міну мәдениеті мен жылқы шаруашылығы жер жүзіне Ұлы даладан тарағаны тарихтан белгілі. Еліміздің солтүстік өңіріндегі энеолит дәуіріне тиесілі «Ботай» қонысында жүргізілген қазба жұмыстары жылқының тұңғыш рет қазіргі Қазақстан аумағында қолға үйретілгенін дәлелдеді. Жылқыны қолға үйрету арқылы біздің бабаларымыз өз дәуірінде адам айтқысыз үстемдікке ие болды. Ал жаһандық ауқымда алсақ, шаруашылық пен әскери саладағы теңдессіз революцияға жол ашты. Жылқының қолға үйретілуі атқа міну мәдениетінің де негізін қалады. Бес қаруын асынған салт атты сарбаз айбарлы көшпенділер империялары тарих сахнасына шыққан дәуірдің символына айналды. Ту ұстаған салт атты жауынгердің бейнесі – батырлар заманының ең танымал эмблемасы, сонымен қатар атты әскердің пайда болуына байланысты қалыптасқан көшпенділер әлемі «мәдени кодының» айрықша элементі. Автокөлік қозғалтқыштарының қуаты әлі күнге дейін аттың күшімен өлшенеді. Бұл дәстүр – жер жүзінде салт аттылар үстемдік құрған ұлы дәуірге деген құрметтің белгісі.

Кілттік сөздер: Ұлы дала, дәстүр, Атқа міну, Шөген ойыны, шоқпар.

«Егемен Қазақстан» газетінде Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы жарияланды. Кеңістік – барлық нәрсенің, ал уақыт – бүкіл оқиғаның өлшемі. Уақыт пен кеңістіктің көкжиегі тоғысқан кезде ұлт тарихы басталады. Бұл – жай ғана әдемі афоризм емес. Шын мәнінде, немістердің, италиялықтардың немесе үнді халықтарының жылнамасына көз жүгіртсек, олардың мыңдаған жылды қамтитын төл тарихындағы ұлы жетістіктерінің дені осы елдер қазір мекен етіп жатқан аумақтарға қатыстылығы жөнінде сұрақ туындайтыны орынды.

Атқа міну мәдениеті. Атқа міну мәдениеті мен жылқы шаруашылығы жер жүзіне Ұлы даладан тарағаны тарихтан белгілі. Еліміздің солтүстік өңіріндегі энеолит дәуіріне тиесілі «Ботай» қонысында жүргізілген қазба жұмыстары жылқының тұңғыш рет қазіргі Қазақстан аумағында қолға үйретілгенін дәлелдеді. Жылқыны қолға үйрету арқылы біздің бабаларымыз өз дәуірінде адам айтқысыз үстемдікке ие болды. Ал жаһандық ауқымда алсақ, шаруашылық пен әскери саладағы теңдессіз революцияға жол ашты. Жылқының қолға үйретілуі атқа міну мәдениетінің де негізін қалады. Бес қаруын асынған салт атты сарбаз айбарлы көшпенділер империялары тарих сахнасына шыққан дәуірдің символына айналды. Ту ұстаған салт атты жауынгердің бейнесі – батырлар заманының ең танымал эмблемасы, сонымен қатар атты әскердің пайда болуына байланысты қалыптасқан көшпенділер әлемі «мәдени кодының» айрықша элементі. Автокөлік қозғалтқыштарының қуаты әлі күнге дейін аттың күшімен өлшенеді. Бұл дәстүр – жер жүзінде салт аттылар үстемдік құрған ұлы дәуірге деген құрметтің белгісі. Біз әлемнің барлық түкпіріне ежелгі қазақ жерінен тараған осынау ұлы технологиялық революцияның жемісін адамзат баласы ХІХ ғасырға дейін пайдаланып келгенін ұмытпауға тиіспіз. Қазіргі киім үлгісінің базалық компоненттері Дала өркениетінің ерте кезеңінен тамыр тартады. Атқа міну мәдениеті салт атты жауынгердің ықшам киім үлгісін дүниеге әкелді. Ат үстінде жүргенде ыңғайлы болуы үшін бабаларымыз алғаш рет киімді үстіңгі және астыңғы деп екіге бөлді.



Масағына қауырсын тағылып, металмен ұшталған жебе берен сауытты тесіп өтетін көбешұзарға айналды. Қазақстан аумағында өмір сүрген түркі тайпалары ойлап тапқан тағы бір технологиялық жаңалық – қылыш. Оның оқтай түзу немесе иілген жүзі – ерекше белгісі. Бұл қару ең маңызды әрі кең таралған соғыс құралына айналды. Сарбаз бен оның мінген атын қорғауға арналған сауытты да алғаш рет біздің бабаларымыз жасаған. Еуразия көшпенділерінің айрықша маңызды әскери жаңалығына баланған мұздай темір құрсанған атты әскер осылайша пайда болды. Отты қару пайда болып, жаппай қолданысқа енгенге дейін атты әскердің дамуы біздің дәуірімізге дейінгі I мыңжылдық пен біздің дәуіріміздің I ғасыры арасында көшпенділердің ұзақ уақыт бойы бұрын-соңды болмаған жауынгерлік үстемдік орнатуын қамтамасыз еткен жасақтың ерекше түрі – айбарлы атты әскердің қалыптасуына ықпал етті.

Атқа міну мәдениетінің негізінің бірі - ұлттық Шөген ойыны. Шөгеннің отаны – Кіндік Азия, иесі – көшпенді халық. Ұлы даланы мекендеген қазақ халқы салт пен дәстүрге берік, ұлттық спорт ойындарына аса бай. Әсіресе, ат құлағында ойнаған ата-бабаларымыз көкпар, теңге ілу мен жамбы ату, қыз қуу, аламан бәйге дегенде барын салады. Ұлтымызбен тығыз байланысты ат спорты ойындарының қатарына тарихы ұзақ, тамыры терең шөген ойынын да жатқызуымыз керек. Ертеректе шөген – ірі малдың тобық сүйегінен жасалыпты. Ат құлағында ойнайтын жігіттер қолдарына шокпар алып, әлгі тобықты ұрып ойнайтын болған. Шөгеннен бұрын «куық» доп, «жел» доп деген ойын түрлері де болған екен. Доп дегеніңіз сол кездердің өзінде-ақ малдың қуығы мен қарынынан жасалса керек. Ол да шокпар ұстап, сойыл сүйреткен азаматтардың ат үстіндегі ойыны саналған деген деректер бар. Шөген төрт түлік мал баққан халқымыздың ұлттық спорты ғана емес, әскери жаттығу формасы ретінде қалыптасқан ойыны саналады. Бүгінде төрткүл дүние поло деп таныған ойынның түп-негізі Орта Азияда қаланып, басы осы шөген ойынынан басталғандығы туралы Халықаралық поло федерациясының ресми сайтында жазылған. Ата-бабаларымыздың шөген ойынын ойнағанына дәлел ретінде Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» (Құтты білік), Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» (Түркі тілінің сөздігі) еңбектерінде жазылған шөген жайлы шежірелерін мысалға алса болады. Осыған қатысты деректерді қазақ ғалымы, этнограф Асқар Егеубаев өз еңбектерінде кеңінен атап көрсетті.

Тағы да басқа тарихи деректерде 2000 жыл бұрын көне парсылардың шөгенді ойнағандығы жазылған. Көршілес қытай халқы да полоны мың жыл бұрын өздерінің дәстүрлі ойындарының қатарына енгізген көрінеді. Бірақ осынау көне дәуірден келе жатқан ойынның негізін қалаған Орта Азияның көшпенді халықтары екен.

Бұл ұлттық ойынның түп-төркіні, тарихқа жалғанған тамыры болатыны анық. Шөгеннің де бір ұшы бұрынғы билеушілер мен тарихи тұлғаларға тіреліп жатыр. Ақсақ Темір Орталық Азияны билеп тұрған кезінде, Самарқанның түбіне шөген ойынына арналған алаң жасатқан. Сол алаң әлі күнге дейін бар. Өзбек ағайын оған тарихи ескерткіш ретінде қарайтыны жасырын емес. Бұл жағына терең бойлап, зерттесе, шөгеннің бір тамыры өзбек жерінен де табылатындығы айқын. Алайда өзбек халқы оны

шөген емес, шовған деп атайды. Отандасымыз, кинорежиссер Айбек Шорабаев «Чавгон – ұмытылған ойын» дейтін сценарий жазғаны да есімізде. Осы дәлел-дәйектерді қорытындыласақ, шөген, шоған немесе шовгон – бәрі көшпенді халықтардың ат спорты ойыны екенін аңғару қиын емес. Орта Азияда шыққан ойынды Үндістанның бір бөлігін жаулап алған жетісулық моғолдар сол жаққа апарған. Кейіннен Үндістанды отарлаған ұлыбританиялық шай өндірушілер 1800 жылдардың басында Манипурде шөген ойынына куә болады. Бұл уақытта үнді жұрты полоны спорттық ойын ретінде ойнайтын болған еді. Алайда 1850 жылға дейін шөгеннің британиялықтар дайындаған ережесі қалыптаспады. 1862 жылы поло ойыны Еуропаға бірінші рет ағылшындар арқылы таралды. Сол жылы Калькуттаның батыс бөлігінде көне поло клубының негізі қаланады. Бұған қатысты деректер жеткілікті. 1868 жылы ағылшын әскерлері мен теңіз офицерлері Үндістаннан қайтар жолда Мальтада аялдаған кезінде поло ойынын ойнаса керек. Олар Үндістаннан көрген ойын туралы ақылдаса келе, өздері клуб құру туралы ұйғарымға тоқтайды. Осылайша, шөген Еуропаға жетіп қана қоймай, алғашқы поло клубының да негізі қаланды. 1869 жылы Англияда 10 сарбаздан тұратын ойыншы қатысқан бірінші командалық кездесу ұйымдастырылады. Бұл уақыттары Англияда поло «атты хоккей» деген атаумен тым танымал бола бастаған кез еді.

Таңбалы тастағы жазуларды, қазақтың қару-жарағын зерттеп жүрген ғалым, Тарих және археология институтының ғылыми қызметкері Станислав Потапов шөгеннің қазақ тарихына қатысты екенін нақты дәлелмен айтады. Станислав Потапов «Қазақта барымта бар. Барымтаға шоқпар қолданған. Ал шоқпар бата тимей қата тисе, адам мерт болады. Онда құн дауы төленеді. Барымта кезінде тізеден, иықтан, тобықтан қағып түсіру – нағыз шоқпаршылардың шеберлігі болды. Шөгенді бұрынғылар жауынгерлік жаттығу ретінде ат үстінде ойнаған. Егер шоқпарды дұрыс сілтей алмасаң, қарсыласыңның тізесіне емес, өз атыңның аяғына немесе құлақ-шекесіне тиеді. Қылышты дұрыс сілтемеген жағдайда өзің арандайсың немесе астыңдағы атыңды жаралайсың. Шөгенмен жаттыққан көшпенді ұланы барымтада шоқпарды, соғыста қылышты еркін сілтеген», – дейді.

Шөген туралы тарихшылар былай дейді: Поло өзінің бастауын көне заманнан алады. Тарихи деректерде бұл ойын парсы жұртына «Шоған» деген атпен танымал болғандығы, 2500 жылдай бұрын ойнағандығы айтылады. Дегенмен, бұл ат спорты түрі тыныс-тіршілігі ат пен ерге байланысты болған Орталық Азияның көшпенділерінен шыққан. Поло – ата-бабамыздан мұра болып келе жатқан көне замандарда «Шөген» деген атпен танымал болған ат ойыны. Бабаларымыздың шөген ойынын ойнағандығы туралы деректер Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік», Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» атты түркі жазбаларында кездеседі.

Шымкент қаласында негізін қалағандар: «Түркістан (Оңтүстік Қазақстан) облысының шөген федерациясы» қоғамдық бірлестігінің Президенті Тастеміров Нұрлан Қуанышбайұлы, Вице-Президенттері: Айнабеков Әлімжан мен Бүркіт Әуесхан Қантөреұлы. «Түркістан (Оңтүстік Қазақстан) облысының шөген федерациясы» қоғамдық бірлестігінің кеңесшісі Бекбауов Сарыбай Тастемірұлы. Оңтүстік өңірінде Шөгеннің қалыптасуы мен дамуы жолында көп еңбек сіңіріп келеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры. // Егемен Қазақстан, 2019 ж. 15 ақпан.
2. Төтенаев Б. Қазақтың ұлттық ойындары. Алматы, 1994, 242 б.
3. Сағындықов Е. Қазақтың ұлттық спорт ойындары. Алматы «Рауан», 1994, 186 б.
4. Интернет материалдары, e1.kz. 2019.
5. Шоңов Е.Ш.. Қазақтың ұлттық спорт ойындарының тарихы мен дамуы, Тараз, 2015, 192 б.

Аннотация: Всем известно, что Великая степь подарила миру коневодство и всадническую культуру. Впервые одомашнивание лошади человеком произошло на

территории современного Казахстана, о чем свидетельствуют раскопки поселения «*Ботай*» на севере страны. Одомашнивание лошади дало нашим предкам немыслимое на тот период превосходство, а в планетарном масштабе произвело крупнейшую революцию в хозяйстве и военном деле.

Вместе с тем одомашнивание лошади положило начало культуре всадничества. Всадник на коне, вооруженный луком, пикой либо саблей, стал своеобразным символом эпохи, когда на авансцену истории выходят могущественные империи, созданные кочевыми народами. Изображение конного знаменосца – наиболее узнаваемая эмблема героической эпохи и особый «*культурный код*» кочевого мира, формирование которого связано с зарождением всадничества. Мощность автомобильных двигателей до сих пор измеряют в лошадиных силах. И эта давняя традиция – символическая дань той величайшей эпохе, когда на планете господствовал всадник.

Abstract: Everyone knows that the Great Steppe gave the world horse breeding and equestrian culture. For the first time, human horse domestication took place on the territory of modern Kazakhstan, as evidenced by excavations of the Botai settlement in the north of the country. Domestication of the horse gave our ancestors the inconceivable superiority at that time, and on a planetary scale made the largest revolution in economy and military affairs. However, the domestication of the horse marked the beginning of a culture of horsemanship. A rider on a horse, armed with a bow, lance or saber, became a kind of symbol of the era when powerful empires created by nomadic peoples come to the forefront of history. The image of the equestrian standard-bearer is the most recognizable emblem of the heroic era and a special “cultural code” of the nomadic world, the formation of which is associated with the emergence of horsemanship. Car engine power is still measured in horsepower. And this long tradition is a symbolic tribute to that great era when the horseman dominated the planet.